

Руські проповіді XVII ст. у рукописі Бібліотеки князів Чарторийських

Історія проповідництва на українських землях Речі Посполитої викликає останнім часом жвавий дослідницький інтерес. У контексті дослідження українського культу святих упродовж XVII–XVIII ст. мою увагу привернув рукопис Бібліотеки музею князів Чарторийських (3785 III) під назвою *Kazania ruskie XVII wieku*, аналізу якого присвячено цю розвідку. Незважаючи на брак кількох аркушів, рукопис загалом добре збережений і читабельний. Він неодмінно має стати складником джерельної бази з історії української Церкви та українського проповідництва.

Нотатка на рукописі вказує, що він належав проповідникові Милецького монастиря Теофану Гирському, який помер у 1689 році (Muzeum Narodowy, k. 876). Теофан був не першим ченцем, що виконував послух проповідника в цьому монастирі. За даними Сергія Горіна, в обителі в 1652 р. мешкав «казнодея» Севастьян Селиський (Горін, 2007, с. 221), чийм наступником, очевидно, і був Гирський. Одну з проповідей датовано 1656 р. (Muzeum Narodowy, k. 781), і це дозволяє вважати її нижньою хронологічною межею укладання збірника. Наприкінці збірника, після повідомлення про смерть Гирського, міститься ще кілька польськомовних проповідей: їх записано іншою рукою і, вочевидь, вони належать іншому, наразі не зідентифікованому, автору.

Конфесійна приналежність автора і його слухачів на перший погляд не очевидна. Енциклопедія історії України в статті про Милецький монастир повідомляє, що обитель прийняла Унію до 1682 р., оскільки в маніфестації Холмського єпископа Якова Суші її вже згадано як унійну (Горін, 2009, с. 659). Показово, що в аналізованому збірнику є як проповіді на смерть симпатиків Унії Анни Овлочимської та Іллі Єловицького (Довбищенко, 2008, с. 9–42), так і православного Остафія Виговського – батька геть-

мана Івана Виговського. Це означає, що проповіді виголошувалися у перехідний період історії монастиря, і це робить їх ще цікавішими для дослідження.

Проповіді написано староукраїнською розмовною мовою. Автор безумовно мав шкільну освіту, здобуту на Русі, оскільки він демонструє знання слов'янської абетки звичним шкільним способом: «Люде мыслите наш он покой» (Muzeum Narodowy, k. 267). Разом з тим, він однозначно був людиною латинської культури, про що свідчать латинськомовні цитати з діянь Вселенських соборів на полях книги (Muzeum Narodowy, k. 25) та гра з латинськими термінами (Muzeum Narodowy, k. 14). Біблійні алюзії марковано латинськомовними глосами, що вказує на добре знання автором Вульгати Папи Климентія. Посилання на авторитети теж доводить, що автор був, передусім, читачем латинської книги. Адже він цитує переважно західних церковних авторів: Руфіна Аквілейського, Амвросія Медіоланського, Корнелія а Лапіді, Лаврентія Сурія, Чезаре Бароніо та ін. Доволі часто наводяться цитати чи алюзії до праць гуманістів, зокрема астролога Єронима Кардануса (Muzeum Narodowy, k. 60). Також натрапляємо на відкликання до *Horologium principum* іспанського історика-містифікатора Антоніо де Гевари та до праці Енеа Сільвіо Пікколоміні. Із польських хронік найчастіше цитується Мартін Кромер. Не бракує посилань і на античних авторів: Овідія, Курція, Плінія, Євсевія чи Плутарха. Із джерел руської традиції згадано лише Києво-Печерський Патерик, причому не в польськомовному перекладі Сильвестра Косова, а в кириличній версії Другої Касянівської редакції.

Вочевидь, саме Гирський був автором проповідей, що не виключає широких запозичень із текстів інших проповідників. Сюжети у текстах взаємно переплітаються і часто повторюються. Це, серед іншого, відзначалося на полях, де підкреслено, що дві проповіді мають однаковий початок, але різняться закінченнями (Muzeum Narodowy, k. 236). На полях і в самому тексті є також виправлення помилок і неточностей, а до збірника вклеєно аркуші з доповненнями, що вказує на його активне функціонування в монастирському середовищі і після написання, коли текст кілька разів перечитували і редагували.

Тексти проповідей можна поділити на три основні групи: присвячені святому; призначені для виголошення на Господні та Бо-

городичні празники літургійного року; похоронні. Їх розташовано доволі хаотично, проте у порядку розташування можна простежити сліди річного літургійного циклу, починаючи від грудневого свята Миколая і закінчуючи вересневим святом Різдва Богородиці.

Зупинімося спочатку на проповідях, присвячених святому Миколаю, якому приурочено найбільше текстів – 20 (Muzeum Narodowy, k. 1–248). Така увага до святого Миколая не дивує, адже Милецький монастир був затитулований на честь святого, і храмовий празник мали обходити з особливою урочистістю. Деякі з проповідей апелюють до зимового холоду (Muzeum Narodowy, k. 20), а отже, їх виголошували на зимове храмове свято – 6 грудня. Одну проповідь було проголошено в неділю Самарянки на честь травневого святкування перенесення мощей святого Миколая 9 травня; це стосується і проповіді «у вівторок перед зішестям Святого Духа» (Muzeum Narodowy, k. 173). Літургійний час виголошення деяких проповідей з'ясувати не вдалося. Натомість впадає у вічі, що автор завжди підкреслює день тижня, коли читався текст, і це відіграє важливу роль в ідейному наповненні твору. Наприклад, одну проповідь було проголошено в понеділок, який православна традиція вважала ангельським днем (Muzeum Narodowy, k. 5), тож автор розвиває в ній тезу про святого як земного ангела, а проповідь, проголошена в п'ятницю, ставить у центр оповіді опис Христових мук (Muzeum Narodowy, k. 93). У такий спосіб тижневий цикл подеколи домінує над циклом літургійного року.

Низку проповідей побудовано довкола євангельських сюжетів, читання яких теж збігалось із відзначенням дня пам'яті святого Миколая. Лише одну проповідь (Muzeum Narodowy, k. 192–209) можна віднести до суто агіографічних, зосереджених довкола окремих моментів життя святого, тоді як в інших агіографічний наратив лише принагідно згадується. Особливо акцентується боротьба святителя Миколая з ересіархом Арієм та його активна участь у тогочасному церковному житті, а також турбота про ближнього, за найяскравіший приклад чого використано епізод врятування трьох дівичь від гріха розпусти. Часто згадується у проповідях і мотив перенесення мощей святого з Мири як «землі бусурманської» до «християнського міста» Барі (Muzeum Narodowy, k. 43), що може опосередковано свідчити про унійні симпатії автора.

Переважна більшість проповідей будується на алегоричних сюжетах: пан і слуга, добрий сторож, добрий стерничий тощо. Святитель у них змальовується як зразковий пастир і архиєрей, а в одній із проповідей – як добрий робітник, якого пан поставив доглядати свій виноградник – Церкву Христову. Працівником цього виноградника автор вважає і себе (Muzeum Narodowy, k. 20).

Найбільше чуд святого Миколая міститься у восьмій проповіді (Muzeum Narodowy, k. 58–73). Апелюючи до біблійної цитати «Дивен Бог у святих своїх», автор починає з переповідання різноманітних чуд. Після євангельського чуда про помноження хлібів він, посилаючись на Патерик, переходить до чуд Печерських преподобних, зокрема переказує патерикове чудо з нагодуванням голодного руського народу святим Прохором. Далі слідує чудо з хробаком святого Симеона Стовпника, передане його учнем Антонієм. Наступний перелік чуд продовжено за біблійними сюжетами, а врешті автор переходить до чуд святого Миколая: чуда на морі, визволення трьох вельмож від смертної кари (показово, що імператорський декрет тут названо королівським декретом), урятування трьох дів від гріха розпусти. Тут же міститься й цікава авторська інтерпретація чуда про вандала, який під пером нашого автора став євреєм, та про його скарб, що його нібито охороняла ікона святителя. Цього чуда в популярних агіографічних збірниках, наприклад, у «Житіях святих» Петра Скарги, немає, тож його представлення свідчить про глибше занурення автора в агіографічні тексти. Варто додати, що всі агіографічні сюжети обрамлено численними біблійними цитатами й алюзіями.

У проповідях виразно наголошується мотив необхідності прощ («кто мест святых за ленивством не посещает, не насытится тот благословения Господня»), молитви до святих та ікон (Muzeum Narodowy, k. 48, 88), посту в середу і п'ятницю (Muzeum Narodowy, k. 91), заклик до зразкового священничого життя (Muzeum Narodowy, k. 9) і частой сповіді (Muzeum Narodowy, k. 15). Тексти рясніють прикладами з життя недбалих монахів, що не встають на утрено, або пропускають служби Божі (Muzeum Narodowy, k. 236). Все це, разом із прославленням чеснот чистоти, послуху і стримання (чернечі обітниця), вказує на те, що основною слухацькою аудиторією наративу була не парафіяльна спільнота, а монаша братія Милецького монастиря.

Ще одним святим, чия прослава знайшла місце у збірнику, є святий Онуфрій – надзвичайно популярна постать на теренах ранньомодерної України, а особливо на Волині. У двох проповідях збірника святого зображено як воїна Христового й терплячого пілігрима, чікими головними чеснотами були добровільна убогість, чистота та аскеза (Muzeum Narodowy, k. 511–534). Очевидно, підкреслення цих чеснот мало на меті заохочувати монашу братію до ретельного дотримання чернечих обітниць, що підтверджує моє припущення про монашу братію як основну слухацьку аудиторію проповідей збірника.

Окрім того, в збірнику є проповідь на честь св. Йоана Златоуста, де в основному обіграється юридична спадщина святого (поняття природнього і Божественного права) та соціальні мотиви його вчення, причому слухачі проповіді заохочуються до справ милосердя (Muzeum Narodowy, k. 535–549). Агіографічних деталей щодо самого Йоана Златоуста практично немає, лише активно обіграно тему золота, співзвучну з іменем святого: автор називає його «небесним милосердним багатцем» (Muzeum Narodowy, k. 549), вочевидь апелюючи до соціального вчення святого.

Наступним святим, якому присвячено три проповіді в збірнику, є св. Йоан Богослов (Muzeum Narodowy, k. 549–578). Тут наголошується на тому, що св. Йоан написав Євангеліє, а також на його перебуванні на горі Патмос; автор порівнює святого з «чудесним математиком» (Muzeum Narodowy, k. 562).

Окрім проповідей на честь святих, збірник містить проповіді на великі рухомі й нерухомі свята, розташовані за порядком річного літургійного циклу. Передусім це чотири тексти на день Різдва Христового: вони зосереджуються на мотиві Христа-Царя, таємниці Воплочення і материнства Марії, а також на богословському догматі про дві природи Христа (Muzeum Narodowy, k. 249–308). Празникові Благовіщення присвячено дві проповіді, де акцентується дотримання Богородицею даної нею обітниць (Muzeum Narodowy, k. 309–339). На В'їзд Господній до Єрусалима написано дві проповіді (Muzeum Narodowy, k. 340–378), на Великий Четвер (Muzeum Narodowy, k. 379–390) та Страсну п'ятницю (Muzeum Narodowy, k. 391–407) – по одній, на Воскресіння Господнє – чотири проповіді (Muzeum Narodowy, k. 409–467); Вознесінню присвячено одну проповідь (Muzeum Narodowy, k. 469–

485), Зішестю Святого Духа – дві (Muzeum Narodowy, k. 487–510), Преображенню – десять (Muzeum Narodowy, k. 579–735), Успінню – три (Muzeum Narodowy, k. 737–779), Різду Богородиці – одна (Muzeum Narodowy, k. 867–876).

Похоронні проповіді являють собою блок із дев'яти текстів, присвячених представникам волинського та київського нобілітету: Самуелю Калусовському, Катерині Соколовській Горайновій, Костянтину Жабокрицькому, Євстафію Виговському, Аполонії Овлочимській, Олександрі Семашківні Огінській (Muzeum Narodowy, k. 781–866), а також Іллі Єловицькому та Янові Семашку (Muzeum Narodowy, k. 890–908). Вказані у них місця проголошення (наприклад, село Любитів (Muzeum Narodowy, k. 781)) свідчать про те, що автор часто їздив по Волині і відвідував похорони представників шляхетських родин. Ці проповіді прославляють чесноти покійних: військову доблесть, милосердя, побожне життя, добродієність на користь церков тощо, а також підкреслюють важливість родинних зв'язків і материнської та подружньої любові.

Проповіді носять виразні сліди часу і містять спроби адаптації агіографічного нарративу для тодішніх слухачів. Наприклад, добре впізнаваною є тема війни і полону: автор, зокрема, описує взяття в полон за допомоги аркану (Muzeum Narodowy, k. 265). Наприкінці однієї проповіді міститься коротка молитва про повернення на батьківщину із «землі сарацинів» усіх невільників і про захист від ворожих нападів (Muzeum Narodowy, k. 43). Цікавими для вивчення повсякдення є побутові деталі, що їх наводить автор: заправлення оливковою олією, вином та шафраном риба (Muzeum Narodowy, k. 123) і вживання в їжу куріпок (Muzeum Narodowy, k. 217) та паштетів (Muzeum Narodowy, k. 279) говорить про кулінарні уявлення, використання корінців (Muzeum Narodowy, k. 515) – про медицину, оздоблення стін шпалерами (Muzeum Narodowy, k. 280) та наявність пухових перин (Muzeum Narodowy, k. 515) – про естетику і комфорт житла тощо. Доволі несподіваною є метафора материнського молока і різні теорії на тему тривалості грудного вигодовування (Muzeum Narodowy, k. 271). Прогулянку виноградником подано як рекреацію (Muzeum Narodowy, k. 19). Усі проповіді наповнено деталями, близькими до шляхетського повсякдення. Так, в одній із них обговорено шляхетський титул Христа, в другій – герб св. Йоана Богослова (Muzeum Narodowy, k. 566). У ще одній Блага

вість, принесена архангелом Гавриїлом Богородиці, порівнюється із укладенням контракту (Muzeum Narodowy, k. 336). Автор широко оперує метафорами зодіакальних сузір'їв (Muzeum Narodowy, k. 269), а також говорить про астрономічні спостереження, що їх здійснюють «математики» (Muzeum Narodowy, k. 540).

Тексти проповідей мають виразно екзегетичний характер. Біблійні цитати та алюзії скрізь підкреслено й промарковано відповідними глосами, які демонструють добре знання автором текстів як Нового, так і Старого завітів. Утім, поруч із героями християнської історії, у проповідях натрапляємо на образи грецьких богів (наприклад, Бахуса (Muzeum Narodowy, k. 786)). Доволі часто автор демонструє обізнаність із світською історією, яку вершать західні монархи та польські королі. Врешті, час від часу натрапляємо на гру слів (наприклад, місто Барі порівнюється із барським милом, яким омився прокажений (Muzeum Narodowy, k. 43)), а також на розлогі метафори та алегорії, що роблять проповіді типовими інтелектуальними продуктами доби Бароко.

Підсумовуючи зазначу, що збірник містить чимало матеріалу не лише для істориків проповідництва та літератури, а й для знавців історії повсякдення та соціальних взаємин. Гадаю, що глибший аналіз його текстів ще дочекається спеціального дослідження.

Список посилань

- Горін, С. (2007). *Монастирі Західної Волині (друга половина XV – перша половина XVII століть)*. Видавництво Отців Василіян «Місіонер».
- Горін, С. М. (2009). Милецький свято-Миколаївський монастир. В *Енциклопедія історії України* (Т. 6, с. 659). Наукова думка.
- Довбищенко, М. (2008). Шляхетська родина Словицьких у громадському та релігійному житті Волині середини XVI – першої половини XVII ст. *Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури*, 7, 9–42.
- Muzeum Narodowy im XX. Czartoryjskich, Dział rękopisów, 3785 III.

Ruthenian Sermons on Saints of the 17th Century in a Manuscript of Czartoryjski National Library

The article deals with the unpublished manuscript that consists of several sermons written in Ruthenian language in the middle of the 17th century. The author of the texts could be identified with Theophan Hyrski, the official preacher of Myletsk St. Nicolaus monastery in Ukrainian Volyn. Most of the sermons are dedicated to the actively venerated saints: St. Nicolaus, St. Onuphrius, St. John Chrysostom and St. John the Beloved. Although the sermons express only a few hagiographical details, they are very interesting examples of the early-modern Ukrainian preaching texts.

Keywords: Myletsk St. Nicolaus monastery, preaching, saints, early modern times.

Сінкевич Наталія Олександрівна – кандидат історичних наук, постдок при Мюнхенському університеті ім. Людовіка і Максиміліана, ФРН.

Електронна адреса: nsinkevych7@gmail.com